

HÂRİZM

(خوارزم)

Aral gölünün güneyinde
uzanan topraklara
ve XIII. yüzyıla kadar burada yaşayan
halka verilen ad.

Farsça hâr (huvâr) ve rizm/rezm kelimelerinden meydana gelen Hârizm isminin menşei üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. Rivayete göre önceleri Balhan dağlarında yaşamakta olan Hârizm kavminin gelmesinden sonra bölge bu adla anılmıştır. Hârizmler, Şark padişahı veya Türk hükümdarının hizmetinde iken onun gazabına uğrayıp 100 fersah uzaklıktaki Kâs'ta iskân edilmişlerdi. Daha sonra hükümdarın haklarında bilgi edinmek üzere görevlendirdiği kişiler dönüşlerinde onları balık tuttıklarını ve ateşte pişirip yediklerini bildirdiler. Hârizm dilinde ete hâr, oduna da rizm/rezm denildiğinden buraya Hâr-rizm adı verildi. Zamanla kelime Hârizm (Huvârizm) şeklini aldı (Yâkût, II, 452). İbn Fadlân da çok soğuk olan bu bölgenin halkına Allah'ın acıyarak bol odun verdiğini söyler (*İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s. 31). Ayrıca Hârizm'in Farsça hûrşid (güneş) ve hûrden (yemek) kelimelerinden türediği veya "Harrîler'in ülkesi" anlamına geldiği de ileri sürülmektedir (*EI²* [İng.], IV, 1061).

Bazı İslâm coğrafyacıları Hârizm'i (Hârezm, Harzem) batıda Oğuz Türkleri'nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâverâ-ünnehir, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır. Hârizm'in Ortaçağ'daki başlıca şehir ve kasabaları, Amuderya (Ceyhun) nehrinin sağ tarafında yer alan eski başşehir Kâs, sol tarafında yer alan ikinci başşehir Gürgenç (Cür-câniye) ve bölgenin Moğol istilasından sonraki merkezi olan Hîve ile (Hîvak) Hezâresb, Dergân, Berkan, Kerder, Zernahşer, Cigerbend, Sedver (Sedûr), Kerderân-hâs, Zerdûh, Ertehuşmisen, Derhâs, Beratigin, Çağmîn, Hâmcercd, Gâvhâne, Nevkefâğ, Medminiye ve Git'tir.

Kırgız bozkırları ile Kızılkum çölünü sağında, Üstyurt düzlüğü ile Karakum çöllerini solunda bırakarak Aral gölüne doğru bir yelpaze şeklinde açılan Amuderya, bölge halkı için geniş kum denizleri arasında bir hayat kaynağı olmuştur. Bundan dolayı Hârizm, eskiden beri kalabalık insan topluluklarını kendine çekmekte ve rahatlıkla barındırmaktadır (bk. AMUDERYA). Nehirden sulanan arazi tahıl ve pamuk üretimiyle bağıklık için çok elve-

rişlidir; delta kısmında ise balıkçılık yapılır. Hârizm ayrıca koyun yetiştirmeye müsait çok geniş meralara sahipti. Bölgenin ihraç malları arasında kurutulmuş balık, ipekli ve yünlü kumaşlar, süslü elbiseler, bal, peynir, özellikle halifenin sarayına gönderilen kavun başta olmak üzere meyve, koyun, siğir, deve, av kuşları, her çeşit deri, kürk, meşe, gürgen, zırh, kılıç ve köleler önemli yer tutardı. IV. (X.) yüzyılda köle ticareti çok yaygındı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Türk çocukları satın alınarak ya da çalınarak İslâmî eğitimden geçirilir ve daha sonra İslâm ülkelerine satılırdı. Bölge sakinleri ahlâk ve tabiat olarak Türkler'e benzedikleri için müslüman Arap tüccarlar tarafından Türk zannedilerek kaçırılırdı. Hatta bunu önlemek için çocukların kafalarının iki tarafına kum torbası asılarak kafataslarının bastırılıp genişletildiği rivayet edilir. Bölgede Amuderya'ya açılan yedi büyük kanal ulaşımında kolaylıklar sağlamaktaydı; sadece kayıklarla değil büyük gemilerle de askerî nakliyat yapılabilirdi.

Hârizm aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi. Sibiryâ düzlükleri ve İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Avrupa'da yer alan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunuyordu; İslâmî devirde özellikle Deşt-i Kıpçak ve Aşağı Volga arasındaki eşya nakliyatında çok önemli bir yeri vardı. Büyük kervanlar taşıdıkları yüzlerce yük malı Hârizm'de satışa sunarlardı. Çinliler'in Tang sülâlesi devrinde de Hârizmliler'in büyük arabalarla çeşitli ülkelere gidip ticaret yaptıkları bilinmektedir. Hârizm'in yabancı ülkelerde "müsurman" adıyla tanınan ve Kuzey ve Doğu Avrupa ile Güney Rusya'da da faaliyet gösteren müslüman tâcirlerinin gayretleriyle Volga Bulgarları'ndan hayvan derileri, bal, mum, giyecek eşyası, İskandinav'dan balık dişi, tutkal, zırh ve kılıçlar, Sibiryâ steplerinden siğir ve at sürüleri gibi çeşitli emtia getirilip Hârizm pazarlarında satışa arz edilirdi. Çin ve İç Asya ile Hârizm arasındaki ticarî ilişkiler büyük öneme sahipti. Moğollar'ın başta burası olmak üzere bütün Şark İslâm dünyasını istilâ etmelerinin sebebi de ticaret meselesiydi. Git, Kerder ve Beratigin kasabaları Oğuz Türkleri ile yapılan ticaretin belli başlı merkezleriydi. Bu tür faaliyetler, Hârizm'in hem gelişmesinde hem de çöküşünde önemli rol oynamıştır. IV. (X.) yüzyıl İslâm coğrafyacıları Hârizm'in coğrafyası, iklimi, ekonomik ve ticarî gelişmesi hakkında ayrıntılı bilgi verirler. İbn Fadlân, İdil Bulgar hanına giderken Gürgenç'ten 3000 deve ve 5000 kişiyle yola çıkmıştı. Bu yüzyılda *Hudûdü'l-'âlem*'de (s. 121) Türkler'in, Türkistan'ın, Mâverâünnehir halkının ve Hazarlar'ın ticaret merkezi olarak tavsif edilen Kâs da zengin bir şehirdi.

Hârizm'in coğrafi konumu saldırılara karşı savunmayı kolaylaştıracak bir yapıdaydı. Amuderya ve ona bağlanan kanallar, yüzlerce şehir ve kasabayı yabancı istilâlardan koruyan tabii barikatlardı. Zaman zaman bentler açılarak işgal ordularının geçeceği yerler sular altında bırakılırdı. Bu sebeple Hârizm'i idare eden valiler kısa sürede bağımsız hânedanlar kurmuşlardır; ancak etrafın geniş çöllere kaplı olması gibi bazı coğrafi engeller sebebiyle hâkimiyetleri yalnız kendi bölgelerine münhasır kalmıştır.

Hârizmler, Kâs'ta Türk kızlarıyla evlenerek karakter bakımından Türkler'e benzeyen yeni nesiller doğmasına yol açmışlardır. Hârizmliler uzun boylu, şişmanca, baş ve alınları geniş, Türk ahlâk ve tabiatlı insanlar şeklinde tarif edilir. Bu kavim, Ahamenîler'in (Persler) Türkistan'ı işgali üzerine onlara tâbi olmuş, işgalcilerin son dönemlerinde muhtemelen İskender'den önce bu tâbiyetten kurtulmuş ve bir daha da İran'ın hükmü altına girmemiştir. İskender'in fetihleri sırasında Pharasmanes adlı Hârizm kralının 1500 askeriyile birlikte Belh'e giderek itaat arzettiği ve aralarında bir dostluk ve askerî iş birliği antlaşmasının imzalandığı bilinmektedir. Kaynaklarda, bu kralın Hazar deniziyle Kuzey Kafkasya'yı devletine tâbi kabul ettiği, VI ve VII. yüzyıllardaki Hârizm krallarının da Hazar toprakları üzerinde otorite sağlamak amacıyla kendilerini Hazar hakanları gibi Türk soyundan gösterdikleri söylenmektedir. Hârizm devlet teşkilâtında da Hazarlar ve Gök-türkler'de olduğu gibi çifte krallık usulü hâkimdi.

Hârizm'de "hârizmşah" (harzemşah) unvanıyla hüküm süren ilk hânedan Afrigoğulları'dır (305-995). Emevîler'le birlikte Mâverâünnehir üzerinden Hârizm'e İslâm akınları başladı. I. Yezid devrinde (680-683) Selm b. Ziyâd Hârizm halkından 400.000 dirhem alarak onlarla anlaştı (Belâzûrî, s. 600). Hârizm'deki dâhilî karışıklıklardan faydalanan Kuteybe b. Müslim kumandasındaki İslâm ordusunun 93'te (712) bölgeyi fethetmesinden sonra Afrigoğulları'ndan Hârizmşah Eskecemük yerinde bırakıldı. Çin kaynaklarında, Hârizmşah Şavuşfer'in 751 yılında im-

HÂRİZM

paratorluk sarayına bir elçi göndererek müslüman Araplar'a karşı yardım istediği söylenir. Abbâsî Halifesi Me'mûn devrinde (813-833) muhtemelen Torkasbâta'nın oğlu Hârizmşâh İslâm'a girip Abdullah adını aldı. Hârizmşâh Abdullah b. Eşkâm 332'de (943-44) tâbi olduğu Sâmânî Hükümdarı I. Nûh'a isyan etti. Sâmânîler IV. (X.) yüzyılın başlarında bölgeyi kendilerine bağladılar. Nitekim Abbâsî halifesinin elçilik kâtibi olan İbn Fadlân'ın 309'da (921-22) Bağdat'tan Bulgar hanına giderken önce Buhara'ya uğrayıp Sâmânî emirinin huzuruna çıktığı, daha sonra Hârizm'e giderek Kâs'tan nehir yoluyla Gurgenç'e geçtiği ve havalar ısınınca ya kadar burada bekleyip 3 Mart 922'de bozkır üzerinden Volga'ya hareket ettiği bilinmektedir. Gurgenç'ten 14 fersah uzaklıktaki Ertehuşmisen kasabası Abbâsî Veziri İbnü'l-Furât'ın çiftliği idi (day'a). İbnü'l-Furât azledilince idaresi Ahmed b. Mûsâ el-Hârizmî'ye verildi. Halife Muktedir-Billâh, İdil Bulgarları'nın ülkesinde yaptırdığı kalelerin inşa masrafları ile buradaki müslüman ulemâya ödenecek maaşların ve Bulgar hanına gönderilecek 4000 dinarlık meblağın Ertehuşmisen gelirlerinden verilmesini emretmiştir ki buradan, şehrin Abbâsîler'in dış siyasetinde rol oynayacak kadar zengin olduğu sonucuna varılabilir.

Sâmânîler, bozkırlılarla ticareti giderek artan Gurgenç'i bizzat kendilerine tâbi ayrı bir vilâyet haline getirdiler. Ancak ilk vali Ebû'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed zamanla güçlendi ve hâkimiyet sahasını genişletmeye başladı. 385'te (995) Kâs'ı zaptedip Afrigoğulları'nın son temsilcisi Ebû Abdullah Muhammed'i öldürttü ve hârizmşâh unvanını aldı; böylece Hârizm, Me'mûnîler (995-1017) adıyla anılan ve başşehirleri Gurgenç olan yeni bir hânedanın eline geçti. V. (XI.) yüzyılın başlarında Hârizm'deki iç karışıklıklara müdahale eden Sultan Mahmûd-ı Gaznevî, Hezâresb'de kazandıgı savaştan sonra Me'mûnîler hânedanı mensuplarını esir alıp Horasan'a gönderdi (408/1017). Me'mûnîler ilim ve edebiyatın hâmisî bir sülâle idi; İbn Sînâ, Bîrûnî, İbnü'l-Hammâr, Ebû Sehl el-Mesîhî, Ebû Mansûr es-Seâlibî, İbn İrâk gibi meşhur âlimler, Ebû'l-Abbâs II. Me'mûn'un sarayında büyük ilgi ve itibar görmüşlerdir.

Sultan Mahmûd-ı Gaznevî, Hârizm'i Ebû'l-Abbâs II. Me'mûn'un yeğeni Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ali'den alınca cesaret ve kabiliyetini takdir ettiği Altuntaş el-Hâcib'i hârizmşâh unvanıyla buraya va-

li tayin etti (408/1017). Altuntaş ölümüne kadar (423/1032) Hârizm'i çok iyi yönetti. Fakat yerine geçen oğlu Hârûn zamanında Gazneliler'le olan iyi ilişkiler bozuldu. Sultan Mesud, Cend Emîri Şâh Melik'i Altuntaş ailesini bertaraf etmekle görevlendirdi. Şâh Melik, 12 Şubat 1041 tarihinde Hârizm kuvvetlerini bozguna uğratarak başşehir Gurgenç'e girdi ve Sultan Mesud adına hutbe okuttu; Altuntaş ailesinin son temsilcisi İsmâil de Selçuklular'a sığındı. İki yıl sonra Tuğrul ve Çağrı beyler Şâh Melik'i Hârizm'den uzaklaştırdılar ve bölge bu tarihten itibaren Selçuklular tarafından tayin edilen valilerce yönetildi. Mangışlak seferinin ardından Gurgenç'e uğrayan Sultan Alparslan, Hârizm emirliğini oğlu Ayaz veya Arslan Argun'a verdiyse de (1066) daha sonra gerek kendi döneminde gerekse Melikşâh devrinde Hârizm'in idaresinin muhtemelen mahallî reislerce seçilen valilere geçtiği görülmektedir. Nitekim Sultan Melikşâh, taştârı Anuş Tegin Garçey'i Hârizm'e vali tayin ettiğinden bölgenin idaresi fiilen Kıpçak Türkleri'nden İkinci (İlkinci) b. Koçkar'ın elinde kalmıştı. Sultan Berkıyruk zamanına kadar (1092-1104) önemli siyasî hadiselerle sahne olmayan Hârizm, bu dönemde devrin güçlü emirlerinden Kodan ve Yaruktaş'ın müdahalesiyle karışlaştı. Sultan Berkıyruk, Horasan Valisi Habeş b. Altuntak'ı bu iki emîri cezalandırmakla görevlendirdi. Habeş otoriteyi tesis ettikten sonra Taştâr Anuş Tegin'in oğlu Kutbüddin Muhammed'i hârizmşâh unvanıyla Hârizm valiliğine getirdi (490/1097). Böylece 629 (1231) yılına kadar hüküm sürecek olan Hârizmşâhlar hânedanının temeli atılmış oldu.

1218'de elçiler hariç tamamı müslüman olan (Kafesoğlu, s. 240) 450-500 kişilik bir Moğol ticaret kafilisinin Otrar'da Vali Gayır Han İnalçık'ın emriyle öldürülmesi üzerine Cengiz Han 1219 yılının sonlarına doğru Hârizm'i istilâ etmeye başladı. Moğol kuvvetlerinin yaklaşması, Alâeddin Muhammed Hârizmşâh'ı Hârizm'den ayrılmak zorunda bıraktı. Halkın başa geçirdiği Humârtegin adlı bir kumandan 90.000 kişilik ordusuyla başşehir Gurgenç'i Moğol birliklerine karşı savunduysa da başarılı olamadı ve şehir birkaç ay sonra düştü (Safer 618/Nisan 1221). On yıl sonra Gurgenç'ten birkaç fersah uzaklıkta Ürgenç şehri kuruldu. İbnü'l-Esir burayı Medînetü Hârizm olarak adlandırır. Son hükümdar Celâeddin Hârizmşâh, yeni Moğol akınları karşısında

Hindistan'a sığınmak zorunda kaldı ve 629'da (1231) öldü. Böylece Hârizm tamamen Moğol hâkimiyetine girmiş oldu. Hârizmşâhlar döneminde Hârizm'in refah seviyesi arttığı gibi ülkede ilmî ve edebî faaliyetler açısından da büyük bir gelişme olmuş, başşehir Gurgenç, Atsız devrinden başlayarak Tekiş ve Alâeddin Muhammed b. Tekiş zamanlarında en seçkin âlim ve sanatkârları cezbeden bir ilim merkezi haline gelmişti. 616'da (1219) Gurgenç'i ziyaret eden Yâkût el-Hamevî buradan daha büyük, daha zengin ve daha güzel bir şehir görmediğini söyler. Ancak Moğol istilâsı Hârizm'deki ilim ve kültür hayatını tamamen yok etmiştir.

Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra dört oğlu arasında yapılan taksimde Hârizm toprakları en büyük oğlu Cuci'nin payına düştü; ancak kendisi daha önce ölmüş olduğu için onun oğlu Batu Han'a intikal etti. Hülâgü 1256'da İlhanlı Devleti'ni kuruncaya kadar Horasan ve İran Hârizm valileri tarafından yönetildi. Daha sonraki ulus taksimatında Kuzey ve Batı Hârizm Cuci ulusuna, Kâs ve Hîve Çağatay ulusuna bırakıldı. Hârizmliler, Cuci ulusuna arasında İslâmîyet'in yayılmasında çok önemli rol oynadılar. İlhanlılar'ın yıkılmasından (1353) sonra Hârizm, Horasan üzerine düzenlenen seferlerde askerî bir üs olarak kullanıldı. Cuciler, VIII. (XIV.) yüzyılda Hârizm'in yönetimini Kongrat Türkleri'ne bıraktılar. Bunlar Hârizm'de Süfiler adıyla bilinen küçük bir hânedan kurdular. Fakat buraya Nüküz, Hırtay, Mangıt ve Bilgüvüt gibi boylar da yerleşmeye başladı. Bu yüzyılda Hârizm'i gezen ünlü seyyah İbn Battûta buradaki cami, medrese, çarşı ve pazar yerlerinin güzelliğine ve nüfusun kalabalıklığına, erkeklerin demircilik ve marangozluktaki, kadınların da dokumacılıktaki hünelerine dikkat çeker. Böylece Hârizm bir defa daha ilim ve sanat merkezi niteliğiyle temayüz etti. Kongratlar'dan Hüseyin Süfî'nin Hârizm'in doğu tarafını da ele geçirmesi üzerine Timur buranın eskiden Çağatay ulusuna ait olduğunu bildirip geri verilmesini istedi; Hüseyin Süfî'nin reddetmesi üzerine de Hârizm'e yürüdü ve Hüseyin'i mağlûp etti (1371). Ardından üç sefer daha düzenledi; 1379 seferinde bölgeyi kesin olarak ele geçirdi ve yağmalayıp bol ganimetlerle geri döndü. Süfiler'den Süleyman'ın ayaklanıp Altın Orda Hanı Toktamış ile iş birliği yapmasına kızan Timur bir defa daha Hârizm seferine çıktı ve Süleyman Süfî, Toktamış'a sığınmak zorunda kaldı. Timur 1388'de

Ürgenç ahalisinin Semerkant'a sürülmesini, şehrin yıkılarak yerine arpa ekilmesini istedi. Böylece Ürgenç ticarî ve kültürel önemini kaybetti ve bir daha eski haline gelemedi. Timur'un ölümünden (1405) sonra Özbekler'in (Şeybânîler) işgal ettiği Hârizm'i Emîr Şah Melik, Deştikıpcak'ta hüküm süren Altın Orda Hanlığı arasında cereyan eden karışıklıklardan faydalanarak 1413 yılı başlarında yeniden ele geçirdi. Özbek Hükümdarı Ebülhayr Han 1430-1431'de Hârizm'in kuzeyini işgal etmiş, ancak iklimini beğenmediği için bir süre sonra ayrılıp gitmişti. Hârizm Valisi Şah Melik'in ölümünden sonra Hârizm ve Siriderya gibi bölgeler göçebelere akınlarına mâruz kalınca Şâhruh bu yağmacılığa engel olmak için askerî birlikler sevketti. 1436'da Ebülhayr Han tekrar Hârizm'e girdi ve bölgeyi yağmaladı; Şah Melik'in oğlu İbrâhim ona mukavemet edemedi. 1460'tan sonra Kuzey ve Batı Hârizm Cuci ulusu hanlarıyla Kongrat beyleri, Güney ve Doğu Hârizm ise Emîr Abdülhâlik Fîrûz Şah ve Hüseyin Hatmî tarafından yönetildi. Özbekler'den Şeybânî Han (Şeybak Han) 1502'de Hârizm'i işgal edip bozkır boylarının yönetimine bıraktı. Bâbü'r'ün bütün gayretlerine rağmen Hârizm ve Mâverâünnehir Özbek hâkimiyetinden kurtulamadı.

XVI-XIX. yüzyıllar Hârizm'in gerileme devridir. 1511'de Batı Sibirya Özbek hanlarından Yâdigâr Han'ın oğlu İlbars Han Hârizm'i ele geçirdi. Hîve Hanlığı (Arapşahlar) adıyla tanınan bu mahallî hânedan 1740 yılına kadar Hârizm'e hâkim oldu. Arapşahlar döneminde Hârizm 1538'de Özbek Hanı Ubeydullah Han'ın, 1593-1598 yıllarında II. Abdullah Han'ın istilâsına, zaman zaman da Kalmuklar'ın saldırılarına mâruz kaldı. Hîve hanları arasında Dost Muhammed Sultan, Ebûlgazi Bahadır Han ve oğlu Enûşe Han gibi bazı önemli simalar çıkmışsa da bu hânedan devrinde ilim ve kültür hayatı gerilemiştir. Bu gerilemede genel faktörler yanında Amuderya'nın 1576'da mecrasını değiştiren Hazar denizi yerine Aral gölüne dökülmesi de önemli rol oynamıştır. Bu dönemde Orta Asya'yı gezen Osmanlı müellifi Seyfî Çelebi, Hârizm'i "İran'ın Deştikıpcak cânibine olan kenarı" şeklinde tarif ederek iki beylerbeylik yer olduğunu, Ürgenç'in merkez durumunda bulunduğunu, buranın yanından geçen Amuderya'nın mecrasının değiştiğini belirtir ve bu hadiseyi Hârizm için umumi bir felâket olarak kabul eder (*L'ouvrage de Sey-*

fi Çelebi, s. 137). XVII. yüzyıldaki Kalmuk istilâsı da bütün ticarî faaliyetleri altüst etti. Ülke maddî ve mânevî bakımdan giderek fakirleşti; nüfuz ve servet Özbek kabile reislerinin elinde toplandı. Arap Mehmed Han (1603-1622) Ürgenç'i terk edip Hîve'yi başşehir yaptı. 1645'ten sonra Ürgenç ve Kâs, Hîve'nin kuzeydoğusunda Yeni Ürgenç ve Yeni Kâs adlarıyla yeniden kuruldu. Rus Çarı Deli Petro, Buhara ve Hint ticaret yolunu kontrol altına almak için 1717'de Hîve'yi işgal etmek istediye de başarılı olamadı. Şîr Gazi Han 1728'de öldürülünce Kongrat beyleri Kazaklar'ı destekleyip Bahadır Han'ı başa geçirdiler, fakat diğer boylar Ebûlgazi Bahadır Han soyundan İlbars'ı han ilân ettiler. Nâdir Şah, Hârizm'in Hankah şehrini geçici bir süre işgal edip Hîve'yi topa tuttu; İlbars Han ve adamlarını da idam ettirdi. 1763'te boy beylerinden Mehmed Emin İnak iktidarı ele geçirip ailesinin yaklaşık bir buçuk asır boyunca ülkeye hâkim olmasını sağladı. 1767'de büyük bir veba salgını yaşandı. 1770'ten kısa bir süre önce de Karakum çöllerinden gelen Yomut Türkmenleri Hîve'yi tamamen tahrip ettiler. Muhammed Rahim Han ile (1806-1825) Allahkuli Han (1825-1842) zamanında Hîve Hanlığı en geniş sınırlarına ulaştı. Yayılmacı bir siyaset takip eden Ruslar'ın Hârizm'e düzenledikleri 1839 kış seferi başarısız oldu. Ruslar 1847'de Hîve ve Hokand'ı tehdit amacıyla Kazalinsk Kalesi'ni inşa ettiler; nihayet 1873'te bölgeyi tamamen ele geçirdiler. II. Mehmed Rahim Han Doğu Hârizm'i Ruslar'a terk edip Batı Hârizm'i onlara tâbi olarak idare etti. Oğlu İsfendiyar 1918'de Türkmen reisi Cüneyd Han tarafından öldürüldü ve yerine oğlu Abdullah getirildi. 1917 Bolşevik İhtilâl'i'nden sonra Abdullah Han Moskova'ya götürüldü ve hanlığa son verilerle 26 Nisan 1920'de Hârizm Halk Cumhuriyeti ilân edildi. Ülke 5 Eylül 1921'de Hârizm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını aldı. 1924'te Hîve Hanlığı'nın doğu kesimleri Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne, batı tarafı da Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakıldı. Günümüzde Özbekistan'ın idarî birimlerinden birini oluşturan Hârizm'de 1991 yılına ait rakamlara göre 1.068.500 nüfus yaşamaktaydı. Bu idarî birimin merkezi olan Ürgenç şehrinin nüfusu ise 130.000 idi.

Bîrûnî, İslâm öncesi dönemde Hârizm'de ayrı bir dilin konuşulduğunu, bu dilde çeşitli eserlerin yazıldığını, ülkede Mazdeizm'e dayalı bir dinin ve medeniyetin

hâkim olduğunu ve İslâmiyet'in bu kültür ortadan kaldırdığını söyler. Ancak kaynaklarda bu kültürün izlerinin bir müddet daha halkın örf ve âdetlerinde yaşadığı, hatta az sayıda da olsa eski inançlarını sürdürenlere rastlandığı belirtilmektedir. Hârizm'de Yahudiliği ve Hristiyanlığı benimseyenler de vardı. Hristiyanlığın Pontus sahasına olan yakınlık, Yahudiliğin de Hazarlar'la kurulan sıkı temaslardan sonucu yayıldığı tahmin edilmektedir. Fetihlerden sonra İslâmiyet Hârizm'de süratle yayılmış, burası İslâm kültür ve medeniyetinin İran ve Mâverâünnehir'de gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Kaynaklarda Hârizmliler'in dindar, hamiyetli, misafirperver, haysiyet ve vakar sahibi insanlar oldukları, gayri müslim Türkler'le cihad ettikleri, haysiyet ve şereflerine saldırılmasına asla izin vermedikleri belirtilir. Sünnî olan halk başlangıçta Şâfiîliği, daha sonra Hanefiliği benimsemişti. Ancak Hîveliler VII. (XIII.) yüzyılda da Şâfiî mezhebine bağlılıklarını sürdürüyorlardı. İbn Battûta Hârizmliler'den daha güzel ahlâklı, Zekeriyâ el-Kazvîni de onlardan daha faziletli insanlar görmediğini söyler.

İslâmiyet'in kabulünden sonra ilim, şiir ve edebiyatta büyük bir gelişme oldu. Hârizmşah unvanına sahip müslüman hükümdarlar âlim, şair ve edipleri himaye ettiler. Hârizm halkı da ilme düşkündü, zenginleri medrese ve kütüphaneler yaptırarak ilim ve kültürün gelişmesine katkıda bulunuyorlardı. Me'mûnîler, Gazneliler, Selçuklular, Hârizmşahlar ve daha sonraki dönemde Hârizm'e hâkim olan mahallî hânedanlar da ilim ve sanata ilgi gösterdiler. Bu sayede Hârizm Moğol istilâsına kadar İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biri haline geldi. Yerli halktan "Hârizmî" nisbesiyle ün yapan birçok ilim adamı, şair, edip ve sanatkâr bulunduğu gibi çeşitli İslâm ülkelerinden buraya göç eden âlimler de vardı. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Muhammed b. Müsâ el-Hârizmî, Ebû Bekir el-Hârizmî, Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, Ebû Bekir el-Berkânî, Bîrûnî, Zemaşşerî, Reşîdüddin Vatvât, Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, Fahreddin er-Râzî, Mutarriżî, Necmeddîn-i Kübrâ, Çağmîni, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, Şemsüleimme el-Kerderî. Hârizmli Tâceddin el-Kerderî Osmanlı Hükümdarı Orhan Gazi, Bezâzî de I. Murad zamanında Hârizm'den gelip Bursa'ya yerleşmişti. Suriye fâtihisi Atsız b. Uvak da Hârizmli idi.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 592, 600, 607, 612, 613, 615; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 33, 38, 40, 173, 243, 259; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; *İbn Fazlân Seyahatnâmesi* (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 20, 25-26, 30-32, 96, 105-106, 112, 131, 184, 190, 192, 194, 199-200; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 477 vd.; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 121-122; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 284-289, 325; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1368 hş., II, 458-467, 481-482, 485-486, 489-495; III, 1097-1112, 1123-1125, ayrıca bk. İndeks; Bekrî, *Mu'cem*, I, 515; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed-i Kazvîni), Leiden 1327/1909, s. 78, 112, 119, 184, 188, 193, 196, 235-236, 241, 243, 245, 248, 250, ayrıca bk. İndeks; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 193-195; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 23, 135, 165, 195; II, 280, 336, 340, 345, 357, 360, 363, 368, 432; *Ahbârü'd-devletü's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 4, 12, 19, 22, 28, 36, 37, 67, 72, 105, 114, 115, 135, 137-138; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 452-455; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Ne-sevî, *Siret-i Celâleddin-i Mingburnî* (trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş./1965, bk. İndeks; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 117, 149, 162, 167, 183, 211, 222, 244, 250, 251, 269, 271; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 298-317; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), I, 12, 108, 144, 145, 148; II, 163, 179, 194; III, 48, 171; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 525-527, ayrıca bk. İndeks; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 52, 170, 200, 211, 229, 231, 358, 367; Zeki Velidi Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları I: Horezmce Tercüme Mukaddimat al-adab*, İstanbul 1951; a.mlf., "Hârizm", *İA*, V/1, s. 240-257; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosseğügen und Hōrazmšāhs: 1038-1231*, Wiesbaden 1964; *L'ouvrage de Seyfi Çelebi, historien ottoman du XVIe siècle* (ed. J. Matuz), Paris 1968, s. 137; Hind Hüseyin Tâhâ, *el-Edebü'l-Ârabî fi iklimi Hârizm*, Bağdad 1396/1976; a.mlf., "el-Hâdâretü'l-Ârabiyye-tü'l-İslâmiyye fi iklimi Hârizm", *el-Mevrid*, V/2, Bağdad 1976, s. 11-22; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984, II, bk. İndeks; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1989, s. 133, 141, 145-149, 151, 153, 154, 158-159; Afâf Seyyid Sabra, *et-Târîhu's-siyâsi li'd-devletü'l-Hârizmiyye*, Kahire 1407/1987; Barthold, *Türkistan*, s. 153-169; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 2, 7-8, 13, 15, 18, 45, 56, 58, 66, 69, 70, 72, 89, 94, 95, 104, 105, 130, 136, 140, 144-145; Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Ankara 1993; *ABr.: Ana Yıllık* (1993), s. 698; Muhammed Nazım, "Me'mûnîler", *İA*, VII, 701; C. E. Bosworth, "*Khwarazm*", *EP* (İng.), IV, 1060-1065; a.mlf., "*Âl-e Afrîğ*", *Elr*, I, 743-744; a.mlf., "*Chorasmia*", a.e., V, 516-517; Abdülkerim Özyayın, "Altuntaş el-Hâcib", *DİA*, II, 547-548.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

HÂRİZMÎ, Ebû Bekir

(أبو بكر الخوارزمي)

Ebû Bekr Cemâluddîn Muhammed
b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî
(ö. 383/993)

Arap edip ve şairi.

323 (935) yılında Hârizm'de doğdu. Babası Hârizmli, annesi Taberistanlı olup meşhur tarihçi İbn Cerîr et-Taberî dayı-sıdır. Bu sebeple Ebû Bekir, Taberistan ve Hârizm kelimelerinden oluşturulan Taberhazî veya Taberhazmî nisbeleriyle de anılır. Tahsil maksadıyla genç yaşta Hârizm'den ayrıldı; önce Bağdat'a, ardından Halep'e giderek Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin himayesine girdi. Buradaki âlimlerin ve sanat adamlarının desteğiyle kendini yetiştirdi. Daha sonra tekrar doğuya dönerek Buhara'da Sâmanî Veziri Ebû Ali Bel'amî ile dostluk kurmaya çalıştı, ancak beklediği ilgiyi göremeyince oradan ayrılarak veziri hicvetti. Nişâbur'da, Mikâlî ailesinin reisi Emîr Ebû Nasr Ahmed b. Ali başta olmak üzere şehrin ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurdu. Buradan Sicistan'a giderek Vali Ebû'l-Hüseyin Tâhir b. Muhammed'in sohbet meclisinde bulunup ona kasideler yazdıysa da bir süre sonra kendisini hicvetmesi üzerine uzun müddet hapiste kaldı. Bu sırada Ebû Nasr el-Mikâlî'ye Arap şiirinin şaheserlerinden sayılan uzun bir kaside yazarak kendisinden ayrıldığına pişman olduğunu bildirdi ve yardımını istedi (Seâlibî, IV, 234-235; Ahmed Emîn Mustafa, s. 20-21). Onun aracılığıyla hapisten çıkınca Taberistan'a gitti; ancak orada da umduğunu bulamayarak Nişâbur'a döndü. Nişâbur'da da fazla kalamadı ve İsfahan'a giderek önce Büveyhî Veziri Sâhib b. Abbâd ile, ardından onun vasisiyle Şiraz'da Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve ile dostluk kurup her ikisinin himayesine mazhar oldu. Adudüddeve'den çok ilgi gören Ebû Bekir el-Hârizmî, bir ara Şiraz'dan Nişâbur'a gitmek üzere yola çıktıysa da geri döndü; bunu farkeden Adudüddeve, kendisine aynı olarak yapılan yardımdan başka bir de maaş bağladı. Daha önce bir kaleyi fethi sırasındaki başarısını terennüm ettiği İsfahan Büveyhî Emîri Müeyyidüddeve'nin vefatı üzerine ona bir mersiye yazdı. Tekrar Nişâbur'a dönerek elde ettiği servetle şehirde büyük bir arazi aldı.

İyiliklerini gördüğü için Büveyhîler'e karşı bağlılık gösteren Hârizmî, o sırada

Sâmanîler'in idaresi altındaki Nişâbur'da Sâmanî emîriyle Vezir Ebû'l-Hasan el-Utbî'yi hicvetti; bunun üzerine Utbî onun hapse atılıp mallarının müsadere edilmesini ve dilinin kesilmesini emretti. Ancak mallarını teslim etmek üzere muhafızlarla birlikte evine götürüldüğü esnada Cürcân'a kaçtı. O sırada Cürcân'da bulunan Büveyhî veziri ve aynı zamanda edip olan Sâhib b. Abbâd kendisine yakın alâka gösterdi; fakat yine de Hârizmî'nin hiciv oklarına hedef olmaktan kurtulamadı. Sonraları İbn Abbâd Hârizmî'nin ölüm haberini alınca ona bir şiirinde nankörlükle suçlayacaktır. Vezir Ebû'l-Hasan el-Utbî'nin öldürülmesinden sonra yerine geçen ve Hârizmî'nin hayranlarından olan Ebû'l-Hüseyin el-Müzenî onu Nişâbur'a çağırarak mallarının kendisine iadesini sağladı. Hârizmî de ömrünün geri kalan kısmını burada ders vererek, ilim ve edebiyatla meşgul olarak huzur içinde geçirdi. Ancak son bir iki yılda Bedüzzaman el-Hemedânî ile yaptığı münazara ve mektuplaşmaların onu hayli üzdüğü ve yıprattığı anlaşılmaktadır. Aralarında devlet adamlarının da bulunduğu bazı kimseler, şöretinin zirvesindeki Hârizmî'yi kıskanarak Bedüzzaman'la olan rekabeti alevlendirmek istediler. Söz sanatını çok iyi bilen genç, kabiliyetli ve heyecanlı Bedüzzaman da böyle bir rekabete ve Hârizmî'yi zirveden düşürüp onun yerine geçmeye hazırdı. Nişâbur ileri gelenleri bu iki edip arasında bir münazara düzenlediler. 382 (992) yılında yapılan, her iki tarafın dinî ve edebî ilimlerle dil, mantık, gramer ve aruz alanlarındaki güçlerini gösterdiği bu münazarada Bedüzzaman galip ilân edildi (münazara ile ilgili yazma bir nüsha için bk. Âtîf Efendi Ktp., nr. 2272). Hârizmî çok geçmeden zihnî bir rahatsızlığa yakalandı. Rakipleri Hemedânî'ye yazdıkları mektuplarda sevinçlerini ifade ettiler; ancak Hemedânî bu tavrı hoş karşılamadığı gibi ona şifalar diledi; vefatından sonra da onun için mersiye yazdı (Ahmed Emîn Mustafa, s. 52-53). Kremer'e göre, Hemedânî'nin bu münazaradan sonra itibar kazandığı kesin olmakla birlikte Hârizmî'ye galip geldiği şüphelidir (*İA*, V/1, s. 425-426). Hârizmî 383 yılı Ramazanının da (Kasım 993) Nişâbur'da vefat etti.

Üstün zekâsı, kuvvetli hâfızası, derin ilmi ve güçlü şahsiyetiyle başta devlet adamları olmak üzere herkesin saygısını kazanarak edebiyatta devrine damgasını vuran Ebû Bekir el-Hârizmî, başarılarıyla övünmesi ve dinî vecibeleri fazla umursamaması gibi kusurları yanında